

- ❧ स्नेहवर्धन प्रकाशन : क्र. १२७५
- ❧ देश - विदेशातील साहित्यिक, समाजसुधारक, संशोधक आणि शास्त्रज्ञ
यांचे योगदान - भाग तीन
(समीक्षा - संदर्भ)
- ❧ प्रकाशक आणि मुद्रक :
डॉ. एल. व्ही. तावरे
स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ, महात्मा फुले सभागृहामागे,
पुणे - ४११ ०३०.
स्थिरसंवाद : (०२०) २४४७ २५ ४९ / २४४३६९६१
भ्रमणसंवाद : ९४२३६४३१३१ / ९०७५०८१८८८
ई-मेल : snehaltawre@gmail.com
- ❧ © S.R.I.
- ❧ प्रथमावृत्ती : ८ फेब्रुवारी २०१९,
सोळावी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे
- ❧ मुखपृष्ठ : संतोष धोंगडे
- ❧ अक्षरजुळणी : एस. एस. ग्राफिक्स, पुणे
- ❧ मुद्रणस्थळ : स्मिता प्रिंटर्स, पुणे
- ❧ ISBN 978-93-87628-44-1
- ❧ पृष्ठसंख्या : १६२
- ❧ मूल्य : ₹ २००/-
\$ 3

देश - विदेशातील साहित्यिक,
समाजसुधारक, संशोधक आणि शास्त्रज्ञ
यांच्या योगदानाला

सस्नेह अर्पण...

डॉ. स्नेहल तावरे
डॉ. मंजुषा धुमाळ
डॉ. शिल्पागौरी गणपुले

34

संत तुकारामांच्या अभंगांतील प्रासंगिकता

डॉ. विठ्ठल हरिभाऊ जंबाले

‘रात्रं-दिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग । अंतर्बाह्य जग आणि मन ।’ असा आतला आणि बाहेरचा संघर्ष सहन करत तुकोबांनी आपली जीवनयात्रा घडविली. दैनंदिन संकटांचा सामना करित असताना अधोगतीला गेलेल्या समाजाला क्रांतीच्या प्रवाहात आणण्यासाठी कीर्तन-प्रवचन या पारंपरिक माध्यमातून समाज संघटन घडविण्यासाठी कष्ट उपसले. त्यांचे कार्य समाजाला साचलेपणातून बाहेर काढण्यासाठी, अवनत-नीतिभ्रष्ट-दिशाहीन माणसांना सन्मार्गावर आणण्यासाठी उपयुक्त ठरले. त्यांच्या लेखनाची मूळ प्रेरणांच ‘बुडती हे जन न देखवे डोळा । येतो कळवळा म्हणुनिया ।’ या धारणेतून उदयास आली. मुस्लिम राजसत्तेच्या प्रभावातून अवनत झालेल्या नीतिभ्रष्ट मानवजातीला उपकारक ठरेल अशा लोककल्याणकारी विचारांची पेरणी करण्यासाठी तुकारामांच्या कार्यातील कृती आणि उक्ती यांचा अविष्कार घडला. संत तुकाराम हे कर्ते समाजसुधारक आहेत. त्यांच्या कृती आणि उक्ती या दोन्हीमध्ये साम्य आहे या साम्याचे मूळ कारण म्हणजे त्यांचे समाजावलोकन, निरीक्षण तथा देश-काल-परिस्थिती समाज निरीक्षणामधून त्यांचा दृष्टिकोन विकसित झाला. अभ्यास-व्यासांच्या बळावर त्यांची कविता जन्माला येऊ लागली आणि ‘अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरी । आवरिताही आवरेना ।’ या आंतरिक उमाळ्याने त्यांनी लेखनप्रपंच आणि समाजसेवा साकारली. म्हणून तुकोबा हे इतर संतांपेक्षा वेगळेपण सिद्ध करतात. सामान्यजनांच्या कल्याणासाठी व दिशाहीन झालेल्या समाजातील माणसांना वास्तवाचे भान देण्यासाठी छत्रपती शिवाजीमहाराजांच्या ‘हिंदवी स्वराज स्थापने’साठी पोषक वातावरण निर्माण करण्यासाठी त्यांचे कार्य लोकोत्तर आहे. एकविसाव्या शतकातील सामान्य जनांना उपदेशपर - संदेशपूर्ण ठरते. म्हणून त्यांच्या कार्यातून प्रतिकूल परिस्थितीत सहनशील राहून प्रसंगावधान ठेवून विरोधकांवर मात करण्याचे बळ त्यातील संदर्भामधून प्राप्त होते. करिता तुकोबाची अभंगवाणी जगण्याचा उमेद जागविते. एकविसावे शतक-ज्ञान-विज्ञान-तंत्रज्ञानाने भारावलेले आहे. सोळाव्या शतकात आध्यात्मिक व पारंपरिक मूल्यांचे जोखड मजबूत असताना तुकारामांनी सामान्यजनांना विज्ञानवाद शास्त्रशुद्ध विचार यांची मांडणी परखड शब्दांत केली. विज्ञाननिष्ठ जाणिवेतून जगणे हेच मानव जातीच्या कल्याणासाठी उपकारक आहे. अशी चिरंतन प्रेरणा दिली. सृष्टीतील सर्वश्रेष्ठ शास्त्र हे भौतिकशास्त्र आहे. भौतिकवादी सुखात

माणण झालेल्या माणसांना तत्कालीन आणि उत्तरकालीन जगण्यासाठी शास्त्री प्राधार देणारे मार्गदर्शक तत्त्वे त्यांनी अभंगातून शिल्पाप्रमाणे कोरले. आगम कालीन विज्ञाननिष्ठ प्रगतीचा मूलाधार ‘अणु-रेणू’ या विश्वव्यापी घटकांमधून आहे; सतराव्या शतकात सहजता प्रकट केले. आधुनिक काळात समाजाचा प्रगती होण्यासाठी आदोन बाबी महत्त्वाच्या आहेत. त्याद्वारे संदेश यंत्रणा प्रसारमाध्यमांची प्रसारणे अथवा हल्लीचे इंटरनेट, ‘भ्रमणभाष’ या सर्व साधनांचे प्रगती साधली. त्याचे मूळ ‘अणु-रण्या थोकडा । तुका आकाशा एवढा ।’ अशा शब्दांमधून त्यांनी सांगितले. म्हणून त्यांचे विचार एखाद्या शास्त्रज्ञांच्या पातळीवर पोहचतात. ते भौतिकशास्त्रातील सिद्धांताप्रमाणे त्रिकालाबाधित सत्य ठरतात पृथ्वीतलावर सर्वत्र पडताळणी करता येतात. यावरून संत विचारधारा परमार्थिक पातळीवर समाजप्रबोधन करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते, तरी त्या परिवर्तनाचा मूलाधार भौतिकशास्त्रेच असला पाहिजे; असे जाणवते. ‘अणु-रण्या थोकडा....’ यातील मूळ गाभा विज्ञाननिष्ठा व भौतिकशास्त्रांचा आहे. त्यांच्या उत्तरकाळात विज्ञानयुक्त सुरू झाले. ज्ञान-विज्ञान-तंत्रज्ञान क्षेत्रात भरभराट झाली. विविध शोध लागले त्या शोधांमुळे जागतिक स्तरावर दूरगामी परिणाम झाले. ‘हे विश्वचि माझे घर’ वातावरण बनले. परंतु प्रगतीच्या मुळाशी काळाच्या पुढे तुकोबांनी कथन केलेले विचार असल्याचे अनुभवास येते. ‘अणू’ (ॲटॉम) व रेणू (पार्टिकल) यांच्याद्वारे संबंध प्रसारण यंत्रणेचे जाळे पसरले. त्या अणू-रेणूचे महत्त्व मानवी प्रगतीच्या आकाशाला गवसणी घालण्यासाठी उपकारक आहे, असे सूतोवाच त्यांनी केले. म्हणूनच आज वैश्विक ऋणानुबंधाच्या विकसनासाठी प्रस्तुत घटक मध्यवर्ती आहे, असे मान्य केलेच आहे. अशा विज्ञाननिष्ठ दृष्टीचा प्रत्यय तुकोबांच्या अभंगातून सामान्यांना चैतन्यदायी आहे, असे वाटते. सद्यःस्थितीत मानवी प्रगती अनेक टप्पे ओलांडलेले दिसत आहेत. यांत्रिकीकरण, उद्योगीकरण, शहरीकरण झपाट्याने वाढत आहे. निसर्ग आणि मानव यांच्यातील दुरावा निर्माण होत आहे. मानवी प्रगतीच्या निमित्ताने निसर्गावर आक्रमणे होत आहेत. यांत्रिकीकरण उद्योगधंदे उभारणी अथवा अन्य सार्वजनिक क्षेत्रातील विस्तारामुळे निसर्गावर कुऱ्हाड चालविण्यात येत आहे. परिणामतः जंगलतोड आणि अन्य नैसर्गिक घटकांचे नुकसान होत आहे. याचे विपरित आणि दूरगामी परिणाम निसर्गाचे संतुलन बिघडवित आहेत. निसर्गाचा लहरीपणा वाढत आहे, परिणामी दुष्काळ अनावृष्टी तथा अतिवृष्टीना सामोरे जावे लागते. या मानवनिर्मित आपत्ती समकालीन उग्ररूप धारण केलेल्या आहेत. पर्यावरणाचा असमतोल हे या नैसर्गिक आपत्तीचे उगमस्थान आहे. याबाबत ‘वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे । पक्षीही सुख आळवितो ।’ हा पर्यावरण विचार महत्त्वाचा वाटतो. अतिशय सुलभ शब्दांमधून माणसांच्या निसर्गाप्रती असलेल्या भावबंधाचे विश्लेषण तुकोबांनी केले आहे. माणसाने सखा-सोबती समजून निसर्गाचे संवर्धन-जतन केले पाहिजे, ही भावना

राष्ट्रहितार्थ आहे. तसेच हल्ली 'वृक्ष लावा; वृक्ष जगवा' याकरिता अनेक उपाययोजना केल्या जातात. परंतु तुकोबांचे विचार 'निसर्ग घटकांचे जतन हे मानवाचे कल्याण' या भूमिकेत आलेले आहेत. ते इतर संतांपेक्षा अधिक शास्त्रीय आधार असलेले वाटतात. शास्त्रीय निष्ठेतून मांडलेले विचार आजही लोकांना कार्यप्रवण बनवितात. ते कालसुसंगत आहेत. ते विज्ञाननिष्ठेचे द्योतक ठरतात. करिता त्यांचे कार्य स्वाभाविकतेने निर्माण झाले असले तरी सामान्य माणसांच्या उद्धारासाठी महत्त्वाचे वाटते.

मानवी नातेसंबंधांना शास्त्रीय आधार आहे. पति-पत्नीच्या नातेसंबंधांना शास्त्रीय आधार आहे. पति-पत्नीच्या नातेसंबंधात संतानप्राप्तीचे गूढ आहे. स्त्री-पुरुषांच्या समागमाशिवाय अपत्य जन्माला येत नाही. त्याशिवाय धर्म-संस्कृतीने याबाबत अनेक अपप्रवृत्ती निर्माण केल्या असल्यातरी शास्त्रीय चिकित्सा मांडताना तुकोबांनी समाजातील थोतांड कल्पनेवर वाम प्रथेवर कडाडून प्रहार केले. श्रद्धा-अंधश्रद्धेतून घडणाऱ्या वाईट घटनांबद्दल तीव्र शब्दात निषेध व्यक्त केला त्याकरिता विज्ञान चिकित्सा हे मूलाधार वाटते. 'नवसे सायासे जरी का पुत्र होती । तरी का करावे लागते पती ॥' असा खडा सवाल तत्कालीन समाजव्यवस्थेत उपस्थित केला. नवस-सायासामधून पीडित झालेल्या माणसांबद्दल वास्तव अधोरेखित करताना मानवी भिन्न लिंगी संबंधावर भाष्य केले. याकरिता विज्ञाननिष्ठ जाणीव हीच मूलभूत बाब आहे. म्हणून त्यांचे विज्ञानाची कास धरण्यासाठी प्रेरित करणारे विचार उत्तरकालीन समाजामध्ये उपयुक्त ठरले आहेत.

'देव्हाऱ्यावरी विंचू आला । देवपूजा नावडे त्याला ॥

तेथे पैजाराचे हे काम । अधमाशी अधम ॥'

अशा परखड शब्दांत तुकाराम महाराजांनी लोकसंवाद साधला, देवधर्म, श्रद्धा-अंधश्रद्धा यांचे समाजामध्ये मातलेले अवडंबर नष्ट करण्यासाठी आणि वास्तववादी विचारांची पखरण करण्यासाठी त्यांच्या शब्दा-शब्दांतून विचारांचे धुमारे फुटले. येथे धर्मभोळेपणाने जगणाऱ्यांची कशी कुचंबणा होते, हे मानवी प्रवृत्तीचे तथा राजकीय दुष्ट प्रवृत्तीचे निर्दालन करण्यासाठी तुकोबांनी मांडलेले विचार उपयुक्ततावादी आहेत. धर्मातील विचार व्यवहारांमध्ये कुजकामी ठरतात पारंपरिक श्रद्धास्थाने समाजाला अधोगतीला घेऊन जातात. यासंबंधी भाष्य करताना तत्कालीन समाजामध्ये वाढलेल्या अनाचार-दुराचार यांचे रोखठोक समाचार घेतले 'धर्माचे पालन । करणे पाखंड खंडण ॥' या भूमिकेमध्ये सामान्य माणसाने अडकून पडू नये. संतवाणीतून 'शहाणे करून सोडावे सकलजन' हा स्थायिभाव ठेवून कार्यअवतीर्ण व्हावे. भूतलावरील तुकोबांचे हे कार्य अद्वितीय ठरावे असे त्यांच्या लेखन आणि जीवन यांच्यामध्ये कमालीची एकवाक्यता आढळते. त्यांच्या जगण्यातील संघर्ष हा लोककल्याणाच्या कार्याला अडसर कधीच ठरला नाही. उलट ते 'मऊ मेणाहुनि आम्ही विष्णुदास । कठीण वज्रास भेदू कैसे ॥' या

भूमिकेमध्ये जगण्याचे बळ घेऊन आपले जीवितकार्य केले. म्हणून त्यांना समाजामधील सनातनी प्रवृत्तीच्या विरोधात एक दिवस जगाचा निरोप घ्यावाच लागेल या धारणेमध्ये 'आम्ही जातो आमच्या गावा । आमचा रामराम घ्यावा।' ही भावना त्यांच्या जीवनातील अस्थिरता व समाजस्थिती त्यांनी परंपरावादांच्या धर्मसत्ता-राजसत्तेच्या दबावाने निर्माण झाली. म्हणून तुकारामांच्या जगण्यातील सहजाविष्कार अभंगातील विविध चरणांमध्ये प्रकट झालेला आहे. त्यांच्या जीवनातील प्रासंगिकतेने स्वाभाविकतेने अभंगवाणी प्रकट झाली. म्हणून त्यांचे अभंग म्हणजे प्रासंगिक आहेत. त्यामध्ये समाजातील समांतर पातळीवर लोकभावना प्रकट होते. सर्वस्वाचा त्याग करून समाजजागृतीची उभी केलेली पारमार्थिक चळवळ त्यांच्या समकाळात क्रांतिकारी होती. म्हणून सनातन प्रवृत्तीशी त्यांनी केलेला संघर्ष युद्धसादृश्य होता. त्याद्वारे त्यांचे जगणे म्हणजे धगधगते अमिंकुंड होय. या वास्तववादी विचारांची सहज-सोप्या रचनेमध्ये सुलभतेने केलेली मांडणी, लोककल्याणाचे संदेश देते. 'महापुरे झाडे जाती । तेथे लव्हाळे वाचती।', 'ज्या अंगी मोठेपण । तया यातना कठीण ।' 'बुवा कीर्तन करी । नजर पोरीवरी । तुका म्हणे ऐशा नरा । मोजुनि मारा पैजारा' किंवा 'शुद्ध बिजाप्रेटी । फळे रसाळ गोमटी ।' या वचनांना सुभाषितांचे रूप लाभले आहे. त्यांची निर्मिती सहजगत्या घडलेली आहे. सामान्यांना उद्बोधक ठरणारी आहे. समाजामध्ये प्रबोधन-शस्त्र-आणि सुधारकांचे अस्त्र म्हणून त्याकडे पाहता येते.

संतजनांकडे शस्त्रे शब्दांचे आहे. शब्दांच्या हत्याराने लोकांना आपलेसे करणे अथवा जिंकणे शक्य झाले आहे. हेच धन आम्ही जनलोकात वाटत आहेत अशा शब्दांची पूजा करत आयुष्य सुंदर बनविता येते. तेव्हा प्रत्येक माणसाने शब्दांचा नीटनेटका वापर करावा. तेच लोकांना प्रभाव टाकण्यासाठी अथवा तोडण्यासाठी उपयुक्त आहेत, असे तुकोबांनी सुचविले. या शब्दांच्या बळावरच तुकोबांचे कार्य चिरंतन झाले. त्यांना मोठेपण लाभले त्यांच्या उत्तरकाळात ग्रँट डफ या अधिकाऱ्याने त्यांचे लौकिकरूप धारण केलेले अभंग संकलित करावयास लावले आणि त्या शब्दांतील, रचनेतील थोरपण ब्रिटिश अधिकाऱ्याने 'राष्ट्रीय कवी' असा गौरव करून सिद्ध केले. त्यांच्या हयातीत दुष्ट प्रवृत्तींकडून ते शब्दबद्ध भांडार नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु लोकगंगेने ते तारले. म्हणूनच जगद्गुरू, थोर संत, समाजसुधारक, विचारवंत या उपाधीने ते आधुनिक काळातही गौरविले. अशा महामानवांचे, साहित्यिकांचे योगदान मराठी साहित्याचे दालन समृद्ध करणारे आहे.